

KÖNE ЖӘНЕ ОРТА ҒАСЫП ЕСКЕРТКІШТЕРІНДЕГІ КӨСЕМШЕ ФОРМАЛАРЫ

Saule TOREBEKOVA*

Eski ve Orta Türkçe Metinlerdeki Zarf-fiil Yapıları

Özet:

Zarf-fiil, fiilleri geçici zarf yapan biçim birimlerdir. Zarf-fiil yapıları tarihî dönemlerden beri kendisine özel gelişmeler göstermiştir. Eski yazıtlardaki bazı zarf-fiil yapıları günümüze kadar değişerek ulaşmış, bazıları ise bugüne gelememiştir. Günümüz Türk yazı dillerindeki bazı zarf-fiil yapıları ise eski metinlerde görülmemektedir.

Bu makalede tarihî dönemlerdeki zarf-fiil şekillerinin kalıplaşma süreçleri ele alınmıştır. Orkun Anıtları, “Divanü Lûgati’l-Türk” ve Ermeni Kıpçakçasının metinlerinde kullanılmış zarf-fiil şekilleri karşılaştırmalı olarak incelenmiştir. İncelenen zarf-fiil yapıları günümüz Kazakçasındaki şekillerle yapı ve işlevleri bakımından karşılaştırılmıştır.

Anahtar kelimeler: Zarf-fiil ekleri, Eski Türkçe metinler, Ermeni harfli Kıpçakça metinler, biçim birimi.

The Gerunds in the Old and Middle Turkic Texts

Abstract:

Adverbial participle is one of the commonly occurring types of verb. In comparison with the modern language, the adverbial participle is one of grammatical categories of a verb and has shown specific historical changes. Some adverbial participles have reached today with changes, some have not. Even though some adverbial participles are used today are not seen in the old texts. It was widely applied on Middle Ages monuments.

This article examines the history of the formation forms of adverbial participles in ancient and medieval monuments. The historical analysis of adverbial participle

* Araş. Gör., Astana Ln. Gumilev Avrasya Millî Üniversitesi, suale.torebekova@yandex.kz.

forms has been offered in Kipchak monuments with the Armenian inscriptions, the Orkhon monuments and “Divanü Lûgati’t-Türk”. Also alternative forms of an adverbial participle in modern Kazakh language has been analysed comparatively. During the carried-out analysis it is determined semantic coincidence and distinctions of forms of an adverbial participle.

Keywords: *Gerunds, ancient Turkic monuments, Kipchak monuments with Armenian inscriptions, morpheme.*

Етістік - есімдерден кейінгі орында түрленуші сөз табы. Оның түрлену, тұлғалану жүйесі, сөйлеудегі қолданыстық қасиеті әрі күрделі, әрі сан алуан. Сондықтан да етістіктің лексика-грамматикалық категориясы, таза грамматикалық категориясы бар. Одан басқа таза грамматикалық категория жасауға негіз болатын ерекше түрлері бар. Солардың бірі — көсемше.

Түркі тіл білімінде көсемшенің құрылымы мен шығу тегін, түрлерін, мағыналық ерекшеліктерін, атқаратын қызметін зерттеп, талдаған еңбектер баршылық. Атап айтқанда В.В. Радлов, В. Томсен, П.М. Мелиоранский, Г. Рамстедт, А. Габен, С.Е. Малов, Н.Ф. Катанов, А.Н. Кононов, А.М. Щербак, В.Г. Кондратьев, Н.Т. Сауранбаев, Ғ. Айдаров, М. Томанов, А. Ысқақов және т.б. ғалымдардың бұл еңбектерінде көсемшелердің көне түркі заманнан бастап қазіргі дәуірге дейінгі түрлі өзгерістеріне назар аударылып, оның барлығы тілдің даму барысындағы заңдылық екені көрсетіледі.

Қазақ тіл білімінде де көсемше мәселесі ертеден-ақ қолға алынды. А. Байтұрсынов көсемше терминін тіл біліміне енгізіп қана қоймай, «Көсемше дейміз — екі етістік қосарынан сөйлегенде, алдында айтылатын етістіктің қысқа түрін. Мәселен, *жаза бер, қарап тұр, жүгіріп келді* дегенде алдыңғы сөздер көсемше етістік болады» (Байтұрсынов 1992, 110 б.),- деп көсемшеге алғаш анықтама берді.

Етістіктің көсемше түрі түркі тілінде ерте кезден-ақ қолданыста болған. Ғ. Айдаров Тоныкөк (VIII ғ.) ескерткіші тіліндегі: а) *-a, -e*: баса — наступая; ә) *-ғалы, -қалы*: топлакалу — чтобы, сложить; б) *-ур, -ір*: азідір — услышав (Айдаров 1963, 65 б.) түрлерін атаса, V-VIII ғасырдағы орхон-енисей ескерткіштерінің тілін зерттеген В.Г. Кондратьев жоғарыдағы көсемше жұрнақтарынан басқа *-ү/-у, -ы/-і* түрлерін атайды. Ғалым ескерткіштері тіліндегі *-a, -e, -ы, -і* және *-у, -ү* көсемшелерін мағыналық жағынан салыстырғанда, семантикалық ерекшеліктің болуы мүмкін емес екенін айтады (Кондратьев 1981, 110 б.). Н.Ф. Катанов бұлардың барлығын бір көсемшенің варианттары ретінде қарастырған жөн дейді (Катанов 1903). Шындығында, бұлардың

арасында семантикалық ерекшелік болмауға тиіс, дегенмен ғалымдар көсемшенің бұл түрінің варианттарын жеке-жеке қарастыруға тырысады. Оларды жеке қарастыруға себеп болып отырған олардың семантикалық мағынасы емес, сөз тіркесі құрамындағы басқа да сөздермен тіркесу жағдайы болу керек.

Армян жазулы қыпшақ ескерткіштері тілінде қолданылған *-a*, *-e* тұлғалы көсемшелерінің беретін мағыналары жағынан қазіргі түркі тілдерімен сәйкес келеді. Өзінен кейінгі тұрған етістікпен мағыналық байланысқа түсіп, қимылдың амалын, себебін, мезгілдік мәнін білдіреді. Көсемшенің басқа түрлеріне қарағанда *-a*, *-e* тұлғасы барлық етістіктерге бірдей жалғанып келе бермейді, сондықтан болар сирек қолданылады. Мысалы: “*çixara bermäs anı xoluna duşmanlariniñ kendiniñ*” (Гаркавец 2002, 392 б.) - Өз дұшпандарының қолына оны шығара бермес; *A egär ki özgä iştän boldu esä, tölöv başi üçün bolmağ keräk yaşlarına körü ol boyulganniñ, neçik öldürgän kişiniñ* (Гаркавец, Сапарғалиев 2003, 86 б.) - Ал егер басқа себептен болған болса, оның басы үшін суға кеткеннің жасына көре, өлтірілген адамның төлемі алынуы керек.

Етістіктің көсемше тұлғалары қосарланған сөздерде қайталанып келген. Мысалы: «*xazağ tüştü dinsiz artına xira-xira* “ (Гаркавец 2002, 553 б.), “*bizimkiläri kesü-kesü xıvalıy edilär artlarından çaxtürk obozuna yuvıx*” (Гаркавец 2002, 554 б.), “*tövä-tövä xaganlarni sürdülär çixari*” (Гаркавец 2002, 1064 б.), “*yaşına yaşına kezgäylär alar*” (Гаркавец 2002, 55 б.). Қазіргі тілімізде *көре-көре, айтып-айтып, көре тұра, біле тұра* т.б. етістіктер құрамында осы формада сақталған. Сөздердің мұндай аналитикалық формасын жасау — көсемшелердің қосымша қызметі. Тілдің даму барысында *-a* тұлғалы көсемше көбіне адвербиализацияға ұшырап, үстеуге айналған.

Армян жазулы қыпшақ ескерткіштері тілінде *-a*, *-e* көсемшесінің *-y*, *-u*, *ıy*, *-ıy* тұлғалы қысаң және еріндік нұсқалары кездеспейді.

Ал М. Қашқаридың «Сөздігінде» төмендегідей жұрнақтар көсемше жасайды: *-y/-y*, *-a/-e*, *-ын/-in*, *-yn/-yn*, *-ыб/-іб*, *-ұб/-үб*, *-бан/-убан*, *-абен*. Көріп отырғанымыздай, “Сөздікте” қазақ тілінде жоқ *-y/-y*, *-бан/-убан*, *-абен* көсемше жұрнақтары; *-ын/-in*тің *-yn/-yn*, *-ыб/-іб*, *-ұб/-үб* дыбыстық сынарлары кездесіп отыр.

Сөздіктегі *-y*, *-y*, *-y* - мен келген көсемшенің барлығы қазақ тіліндегі *-ын*, *-in*, *-n* жұрнақты көсемшеге сәйкес келеді. Аткаратын қызметтері де *ын*, *-in*, *-n* жұрнақты көсемшемен мағыналас.

Игітлеріг ішлету,

Жігіттерге (іс) істетіп,

Иығаш иеміш ырғату,

Миуа ағашты ырғалтып,

Құлан кеік **авлатұ**,   Киік-құлан аулатып,
Бедзрем қылып авналым   Мейрам қылып ауналым (Егеубаев 1997,
I. 311 б.).

Келтірілген сөйлемдегі көсемшелер құрмалас сөйлемнің құрамында бағыныңқы сөйлемнің баяндауыш қызметін атқарып тұр, сөйлемнен келер шақ мағына аңғарылады.

-у жұрнағының шығу жайын ғалым Б. Сағындықов былай түсіндіреді: «Тұйық етістіктің жұрнағы бірте-бірте көсемшелік мән алған. Орхон-енисей ескерткіштерінде -у жұрнағы көсемшенің *-ып*, *-іп* жұрнақтарының орнында пайдаланылған,...Ежелгі дәуірде оқиғаның, іс-әрекеттің анық, дәл, нақты болғанын, қалай өткенін білдіру қажеттігі туған жағдайда -у тұлғалы көсемшеге *-ан*, *-ен* жұрнағы жалғанған. Бұл позициялық өзгеріс -у тұлғасын *-п*, *-б*-ге айналдырып жіберген: *олурыпан*, *сүлепен*, *келіпен*, *тұтыпан* - *олуру*, *сүлейу*, *келу*, *туту*» (Сағындықұлы 1994). Ал басқа ғылыми еңбекте былай берілген: “Деепричастие на (-j) -y/-j/-i/-u. Очевидно, возникновение этих причастий является результатом фонетического развития деепричастия на -a (результат аблаута) (Джаматов 1967, 474 б.). Сондай-ақ, Х.Г. Нигматов та *-a/-e* мен -у (*-ү-йү/-йү*) аралығында семантика-функционалдық айырмашылық жоқтығын айтады (Нигматов 1989, 142 б.). “Деепричастия с аффиксом *-й/-у*, */-й/у* по значению равняется с деепричастиями на *-a*, *-e*, а так же *-б*, *-уб*, *-уб*, *-об*, *-б* (Садыков 1987, 57 б.). Сонымен, «Сөздіктегі» *-ұ*, *-ү*, -у тұлғалы көсемше мазмұны жағынан *-a*, *-e*, *-й*, *-ып*, *-іп* тұлғалы көсемшелерге сәйкес келген. Сөйлемде баяндауыш, пысықтауыш қызметін атқарған.

“Түркі сөздігінде” *-a*, *-e* тұлғалы көсемше ауыспалы осы шақты білдіріп, аяқталмаған іс-әрекетті сипаттап, көмекші етістікпен тіркесіп келеді: **ақа тұрұр** (ағып тұрар), **қақа тұрұр** (қағып тұрар) (Егеубаев 1997, I. 103 б.).

-а, -е тұлғалы көсемшелер амалдың білгісін білдіріп, сөйлемде пысықтауыш қызметін атқарады.

Келсе саңа **иолғыра**   Келсе саған жолыға,
Үдзүн аны одзғұра   Оят оны ұйқыдан,
Барсын неру **қадзғұра**,   Кетсін аулақ қайғыра (Егеубаев 1997, II. 272
б.).

Берілген мысалдардың аудармасына назар аударсақ *-a* тұлғалы көсемше қазіргі қазақ тіліміздің *-ып*, *-п* тұлғалы көсемшесіне қызметі жағынан да, мағынасы жағынан да дәлме-дәл келеді, яғни негізгі етістіктің

алдында қолданылып, қалай? қайтіп? деген сұраққа жауап береді, өткен шактық мағынада, бұйрықты сөйлем құрамында жұмсалады.

-ып, -іп, -п тұлғалы көсемше — көне түркі дәуірінен бері пайдаланылып келе жатқан ең көп қолданыстағы жұрнақ.

Көне түркі тілінде *-п, -пан* көсемше тұлғалары тек болымды негізден жасалады. Бұл ескерткіштерде *-п* тұлғасына қарағанда *-пан* тұлғасы сирек қолданылады.

-бан/-бен дауысты дыбыстардан кейін, *-ибан/-ибен* дауыссыз дыбыстардан кейін жалғанады. М. Қашқаридың «Сөздігінде» *-абен* тұлғасына бір ғана мысал кездеседі: алтун күмүш *булнабан* (Егеубаев 1997, II. 153 б.).

В.В. Радлов *-абен, -ыбан* тұлғасының бірдей мағына беретіндігін айтса, В. Томсен мен П.М. Мелиоранский екі тұлғаны да бірдей аударады. С.Е. Малов *-пан* көсемшесінің семантикалық *-п* көсемшесінен айырмашылығы жоқ екенін айтты. Келтірілген мысалдардан байқалатыны: *-ыпан* мен *-ып* көсемшелерінің мағынасы жағынан айырмашылығы жоқ. М.А. Ахметов: «*-ыпан* көсемшесі ескерткіштерде айтылған ойға мәнерлілік, экспресивтік мағына беру үшін қолданылады», - дейді (Ахметов 1978, 42 б.). Жоғарыда айтқанымыздай, Күлтегін ескерткішінде *-п* көсемшесіне қарағанда, *-пан* көсемшесі тек үлкен жазуда 6 рет қолданылған. Мұның өзі *-пан* тұлғасының жүйелі түрде қолданылмағандығын көрсетеді. Қалай дегенмен де, *-бан/-пан* жұрнағының қолдану өрісі ұзаққа бармағаны анық. Көне түркі ескерткіштерінің тілінде де *-п* жұрнағының үстемдігі байқалса, «Түркі сөздігінде» *бан/-пан* жұрнағының кездесуі жоқтың қасы, бірер сөйлем мөлшерінде ғана кездескенін мына мысалдардан көруге болады: *Иал барұпан ергүзү*, — Көктем келіп, еріді (Егеубаев 1997, I. 126 б.), *Күнде ышы иүксебен иұқар ашар* — Ісі оңалып, көтерілер күнде өрлеп,.. (Егеубаев 1997, I. 379 б.).

бан/-пан тұлғалы көсемше армян жазулы қыпшақ ескерткіштері тілінде мүлдем кездеспейді. Ескерткіш тілінде ең көп қолданыстағы жұрнақ — *-п, -ып, -іп, -уп, -үп* тұлғалы көсемше.

-п, -ып, -іп, -уп, -үп тұлғалы көсемшенің ескерткіш тілінде өнімді қолданыста болғанын ескеріп, қимыл тәсілінің берілуіне қарай бірнеше топқа бөлдік:

1) Екінші бір қимылдың, не іс-әрекеттің болу-болмауына себеп болатын жанама қимылды білдіруі: “*maña xabär etiniz ki men dä barip baš endiriyim*” (маған хабар етіңіз, мен де барып бас идірейін) (Гаркавец 2002, 270 б.) “*boyumnu basip ayaxij tibinä alipsen*” (мойнымды басып, аяғыңның түбіне алыпсың) (Гаркавец 2002, 145 б.).

2) Екінші істің орындалу - орындалмауына, болу-болмауына тәсіл-амал болып келетін қосымша қимылды білдіруі: “*kim ki yaǵşı etip yaǵşı övrätsä*” (кім жақсы етіп, жақсы үйретсе) (Гаркавец 2002, 173 б.), “*söküp ǵargap biy teǵrini haybatlamıyırmen*” (сөгіп, қарғап би тәңіріні ғайбаттамаймын) (Гаркавец 2002, 134 б.), “*yaǵıǵlarımizni sürtüp yuvǵay-sen*” (жазығымызды сүртіп жуғайсың) (Гаркавец 2002, 118 б.).

3) Құрмалас сөйлем құрамында бағыныңқы сөйлемнің баяндауышы болып келу түрі: *Džáht bilä baxıp alarni da ögütlämäx keräk, nečik yaruı körgüzsä* (Гаркавец, Сапарғалиев 2003, 88 б.) - Ұқыптылықпен қарап, оларды да жарғының анықтауы бойынша жазалау керек (Гаркавец, Сапарғалиев 2003, 668 б.); *Eǵär dayin anıñkibik ögüznüñ eyäsi ǵılıǵın bilmäsä da kimesäni urup naǵıs etsä, eyäsi borčlu tigüldür, ne zıyanlı* (Гаркавец, Сапарғалиев 2003, 99 б.) - Егер ондай өгіздің иесі мінезін білмесе, ал ол біреуді (ұрып) мертіктірсе, иесі зиянын өтеуге міндетті емес (Гаркавец, Сапарғалиев 2003, 672 б.).

Осы топтамадан байқағанымыздай, *-n, -ын, -ип, -уп, -үп* тұлғалы көсемшенің қолданыс аясы ескерткіш тілінде өте кең болған. Жоғарыда мысалға келтірілген көсемшелер мен негізгі қимылды білдіретін етістіктердің әрқайсысының лексикалық және грамматикалық мағыналары сақталған. Көсемше көбінесе пысықтауыштық қызмет, құрмалас сөйлем құрамында баяндауыштық қызмет атқарған. Өткен шақ көсемше тұлғасын білдіретін құрмалас сөйлемдер себеп бағыныңқылы сөйлемнің баяндауышы болып қолданылған.

А. Байтұрсынов еңбектерінен бастап Н. Сауранбаев еңбектеріне шейін (елуінші жылдар) көсемше жұрнақтары ретінде *-a, -e/-й; -ын, -ип, -n; -ғалы, -гелі, -қалы, -келі* қосымшалары аталған. Кейінгі зерттеушілер көсемшенің жұрнақтарына *-ғандай, -ғаниша, -мастан, -май, -майынша, -ысымен* (әрқайсысының дыбыстық варианттары бар) жұрнақтарын да қосады: **-ғанша** (есімше + қызметтік (функциялық) жұрнақ); **-мастан** (болымсыз етіс + есімше + шығыс септік); **-ысымен** (қимыл есім + тәу. III жағы + көмектес септік); **-майынша** (болымсыз етістік + көсемше + дәнекер қызметтік жұрнақ) (Қазақ грамматикасы 2002, 530 б.).

Армян жазулы қыпшақ ескерткіштерінде *-майын/-мәйін* есімше тұлғансының *-мойын/-мійін* нұсқасы қолданылған: «*oruç etiy edi 40 kün da 40 keçä, bir nemä yemiyin da içmiyin*» (ораза ұстап, 40 күн, 40 түн ешнәрсе жемейін де ішпейін) (Гаркавец 2007, 460 б.), «*agirliǵ etmiyin*» (ауырлық етпейін) (Гаркавец 2002, 732 б.), «*törägä kelmiyin*» (төреге келмейін) (Гаркавец 2002, 678 б.). Осы дәуірлердің өзінде мезгілдік мағына беретін *-майынча, -мәйинчә* тұлғалары ескерткіш тілінде *-мынча, -минче* бір буынның түсіп қалуы арқылы жасалады: **-майынча>**

мыйынча>-мынча. “*eşik açılmınča xaldî yarıx*” (есік ашылмайынша жабық қалды) (Гаркавец 2002, 569 б.), “*anı xaytargay heç nema almınča*” (ешнәрсе алмайынша оны қайтарғай) (Гаркавец 2002, 732 б.), “*keçik-minčä kelsin*” (кешікпейінше келсін) (Гаркавец 2002, 786 б.), “*ölmisär edi körminčä k’risdosnu*” (крестосты көрмейінше өлмесе еді) (Гаркавец 2007, 629 б.).

Армян жазулы қыпшақ ескерткіштері тілінде *-гынча* (*-гинче*, *-кынча*, *-кинче*) көсемше тұлғасы қазақ тіліндегі *-ғанша* тұлғасына сәйкес келеді. Ескерткіш тілінде бұл тұлға, біріншіден, мезгілдік мағынаның шегін, шамасын білдіреді: “*türklär alginča sultan süläyman zamanına*” (сұлтан Сүлейман заманында түріктер алғанша) (Гаркавец 2002, 1072 б.), “*töz-mäslärdir yargu alnına barginča ya yarıuçi buyurginča*” (жарғы алдына барғанша немесе жарғышы бұйырғанша шыдамас) (Гаркавец 2002, 691 б.). Екіншіден, салыстырып көрсетеді: “*vaxti çixkinča günäş batkinča xuluх etkän xuluхun tölämәх keräk*” (уақыты шыққанша, күн батқанша құлдық еткен құлдығын төлеу керек) (Гаркавец 2002, 734 б.). Үшіншіден, тұрақты сөз тіркесітерінде кездеседі: “*köz açip yumginča här yergä yetişir-biz*” (көзді ашып жұмғанша барлық жерге жетерміз) (Гаркавец 2002, 145 б.).

-ganda/-gündü, *-kanda* көсемше тұлғалары арқылы жасалады: “*egär övdä bolganda egär yolda yürügündü egär yuxlaganda egär oyaх bolganda*” (егер үйде болғанда, егер жолда жүргенде, егер ұйықтағанда, егер ояу болғанда) (Гаркавец 2002, 671 б.), “*kiyikkä çixkanda kiyikçilär da oх atkaylar kiyikkä ormanda*” (орманға шыққанда киікшілер киікке оқ атады) (Гаркавец 2002, 741 б.).

Г.И. Рамстедт *-гунча/-кунча* аффиксінің шығу тегін *-гин* аффиксімен байланыстырады. *-гунча/-кунча* *-гин* (екінші етістік негізінен болған көне есімше) + *-ча* <*чаг* «шақ, уақыт» (Рамстедт 1957, с.136). *-ча* жөніндегі мұндай пікірді біраз ғалымдар қолдайды, себебі *-ча* аффиксінің *-гунча* тұлғасында мезгілдік мағына білдіретіндігі анық. М. Томанов «Қазақ тіліндегі *-ғанша* көсемшеден гөрі үстеуге жақын, ол үстеу қызметінде қолданылып, соған тән мән мағыналарды туғызады, *-ганда* тұлғасы да жатыс септік тұлғасында қалыптасқан үстеу» деген пікір айтады (Томанов 1992, 190 б.). Бұл жердегі *-ғанша*, *-ганда* тұлғаларында етістікке тән қасиет бар. Сөйлемде пысықтауыш қызметін атқарумен қатар, сабақтас құрмалас сөйлемнің баяндауышы қызметінде де жұмсалады. Етістікке тән қызметіне орай үстеу емес, көсемше деп қараған дұрыс.

Көне және орта ғасыр ескерткіштеріндегі көсемше формалары қазіргі тіліміздегі көсемшенің белгілеріне дәлме-дәл келеді. Ескерткіштер тілінде *-а*, *-е* көсемше тұлғаларына қарағанда, *-п*, *-ып*, *-ип*, *-уп*, *-үп*

тұлғалы көсемшенің қолданыс аясы өте кең болған. Ескерткіш тіліндегі келтірілген көсемшелер мен негізгі қимылды білдіретін етістіктердің әрқайсысының лексикалық және грамматикалық мағыналары сақталған. Көсемше көбінесе пысықтауыштық қызмет, құрмалас сөйлем құрамында баяндауыштық қызмет атқарған. Өткен шақ көсемше тұлғасын білдіретін құрмалас сөйлемдер себеп бағыныңқылы сөйлемнің баяндауышы болып қолданылған.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

- Байтұрсынов А. (1992), *Тіл тағылымы*, Алматы: Ана тілі, 446 б.
- Айдаров Ғ. (1963), “Тоньюкүк ескерткіштеріндегі қазақ тіліне қатысты материалдар”, *Қазақ тілі тарихы мен диалектология мәселелері*, 5-шығуы.-Алматы, 64-108 б.
- Кондратьев В.Г. (1981) *Грамматический строй языка памятников древнетюркской письменности VIII-XI вв.* - Л.: Изд-во ЛГУ, 191 с.
- Катанов Н.Ф. (1903), *Опыт исследования урянхайского языка.* - Казань, 599 с.
- Гаркавец А.Н. (2002), *Кыпчакское письменное наследие: Каталог и тексты памятников армянским письмом. Т. I.* -Алматы: Дешт-и-Кыпчак
- (Составители: А. Гаркавец, Г. Сапарғалиев, М. Капраль, М. Цимбал) (2003), *Төре бітігі. Армяно-кыпчакский Судебник 1519-1594 гг.* / – Алматы: Дешт-и-Кыпчак, Баур
- Аударған Егеубаев А.Қ.) (1997-1998), *М. Қашқари Түрік сөздігі*, 3 томдық. – Алматы
- Сағындықұлы Б. (1994), *Түркі тілі дамуының фонологиялық заңдылықтары*, Док. дисс. Алматы
- Джамавов Ю.Д. (1967), *Деепричастия в кумыкском литературном языке*, Москва: Наука, Главная редакция восточной литературы, 1967. - 331 с.
- Нигматов Х.Г. (1989), *Функциональная морфология тюркоязычных памятников XI-XII вв.*, Ташкент : Фан, 191 с.
- Садықов К.П. (1987), *Языковые особенности «Кутадгу билик»*, Канд. дисс. 179 с.
- Ахметов М. (1978), *Глагол в языке Орхоно-Енисейских памятников*, Саратов: Изд. Саратовского университета, 117 с
- Ысқаков, А. т.б. (2002) *Қазақ грамматикасы. Фонетика, сөзжасам, морфология, синтаксис*, Астана, 784 б.
- Гаркавец А.Н. (2007), *Кыпчакское письменное наследие: Памятники духовной культуры караимов, куманов-половцев и армяно-кыпчаков. Т. II*, Алматы: KASEAN; БАУР
- Рамстедт Г.И. (1957), *Введение в алтайское языкознание*, М.: Изд.иностр.лит. 254 с.
- Томанов М. (1992), *Түркі тілдерінің салыстырмалы грамматикасы*, Алматы: «Қазақ университеті», 192 б.